

PEDAGOGY

Застосування наочності як засобу підвищення ефективності процесу навчання в практиці початкової школи XIX століття

О. А. Голюк, Н. Ю. Родюк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
Corresponding author. E-mail: o.goluk@gmail.com

Paper received 29.06.18; Accepted for publication 06.07.18.

<https://doi.org/10.31174/SEND-PP2018-173VI71-01>

Анотація. У статті досліджено теоретичні погляди педагога С.І.Миропольського щодо використання наочності в навчальному процесі в практиці народної школи XIX століття. Авторами доведено, що застосування наочності стало дієвим засобом боротьби з системою муштри і зубріння, схоластичними, догматичними методами навчання, які панували в тогочасній школі. У статті з'ясовано, що основним завданням наочного навчання є безпосереднє вивчення предметів і явищ навколишньої дійсності, розвиток і зміцнення свідомого ставлення до неї у учнів початкової школи.

Ключові слова: наочність, підвищення ефективності навчального процесу, наочні посібники, «Чарівний ліхтар».

Вступ. В умовах становлення України як суверенної, незалежної, правової держави, входження до європейської та світової спільноти, реформування національної школи відбувається активний пошук нових концептуальних підходів, шляхів удосконалення змісту освіти, форм, методів, засобів навчання. Проте доволі часто можна спостерігати, що значна кількість інноваційних ідей, запозичених у європейських країн з розвинутою системою освіти, сягають своїм корінням в історію. Тому сьогодні особливого значення набуває дослідження проблем організації навчального процесу народних шкіл у другій половині XIX століття взагалі та аналіз педагогічної праці передових діячів, відомих педагогів того часу зокрема. Адже їх ідеї, досвід можуть бути успішно адаптовані та застосовані в сучасних умовах економічних і суспільно-політичних перетворень, зміцнення української державності.

Короткий огляд публікацій з теми. В останні роки з'явилося чимало наукових розвідок, присвячених дослідженню педагогічної спадщини відомих педагогів минулого: Х.Алчевської, М.Бунакова, В.Водовозова, Б.Грінченка, М.Демкова, М.Корфа, Т.Лубенеця, С.Русової, Д.Тихомирова, К.Ушинського, та ін. Певною мірою цієї проблеми торкались науковці в дисертаційних працях, присвячених аналізу творчої спадщини персоналій другої половини XIX століття: М.Пирогова (О.Горчакова, Б.Пазініч), С.Миропольського (М.Головкова, Л.Голубнича, Л.Журенко, Л.Задорожна, С.Золотухіна, О.Тишик), М.Сумцова (О.Кін), М.Корфа (І.Саяпіна, І.Шумілова), О.Єфименко (О.Скакун) та інших. Разом з тим у більшості посібників та підручників з педагогіки, розкриваючи тему наочності в історичному контексті, зазвичай звертаються до ідей Я.Коменського, далі – Ж.-Ж. Руссо, Й.Песталоцці, А.Дістервега. З вітчизняних педагогів частіше згадують К.Ушинського. Значні педагогічні надбання педагогів XIX ст. щодо використання наочності в початковій школі, які широко публікувалися, викликали жваві дискусії на сторінках педагогічної журналістики досліджуваного періоду, залишаються поза увагою.

Мета статті. Метою статті є узагальнення поглядів провідних педагогів XIX ст. на проблеми застосуван-

ня наочності як засобу підвищення ефективності процесу навчання в практиці початкової школи досліджуваного періоду.

Матеріали та методи. Для написання статті ми використовували матеріали педагогічної періодики XIX ст. Методи дослідження – критичний аналіз джерел, вивчення та узагальнення різних поглядів педагогів досліджуваного періоду на проблеми використання наочності в початковій школі.

Результати дослідження та їх обговорення. Аналіз теоретичних поглядів С.Миропольського показав, що в принципі наочності педагог бачив «сутність і загальну основу розумного, вірного методу початкового навчання», віддаючи йому перевагу в процесі засвоєння предметів, що викладаються в початковій школі. Реалізація його ідей щодо використання наочності, як засобу підвищення ефективності процесу навчання, здійснювалася завдяки: а) усвідомленню значення наочності для підвищення ефективності навчального процесу і використання її в педагогічній діяльності видатних педагогів, методистів другої половини XIX століття; б) обґрунтуванню необхідності застосування наочності до кожного конкретного предмету початкової школи; в) класифікації наочних посібників на «зовнішні» і «внутрішні» і визначення їх переваг; г) висвітленню досвіду використання «Чарівного ліхтаря» як наочного засобу.

Так само, як і С.Миропольський, передові педагоги М.Бунаков, В.Водовозов та інші, виступаючи за створення в державі справді народної школи, побудованої на нових дидактичних засадах, прагнули відшукати найбільш раціональні шляхи та засоби, що сприяють виконанню цього завдання. Особливу увагу приділяли вони проблемі наочного навчання, що широко обговорювалася в ході суспільно-педагогічного руху 60-70-х років XIX ст.

Як показало дослідження [4], для практики початкової школи XIX століття характерно використання наочності, як одного з дієвих засобів боротьби з системою муштри і зубріння, схоластичними, догматичними методами навчання, які панували в школі того періоду. Захищаючи загальноосвітній характер школи, забезпечення всебічного розвитку дітей, прогрес-

сивні педагоги, практики досліджуваного періоду вважали також, що наочність допомагає набуттю різноманітних знань і діє на учнів «всебічно розвивальним чином». Вони розуміли, що наочність є не самоціллю, а засобом залучення дітей до визначеного і доступного для них мінімуму знань про природу і суспільство і найважливішим способом розвитку їх розумових сил, у першу чергу, спостережливості, мислення і мови.

Так, наприклад, М.Корф, який так само, як і С.Миропольський, організовуючи навчально-виховний процес у своїх школах, боровся з «безглуздом і притупляючим зубрінням», для чого знайомив учнів з предметами та явищами за допомогою живого споглядання або, в крайньому випадку, за картинками. Як видно зі «Звітів Олександрівської повітової ради» училища, що стали свого часу керівним методичним матеріалом для вчителів багатьох земських шкіл, М.Корф вимагав від учителів найбільш частого звернення до сенсорної сфери учнів, маючи на увазі використання натуральної наочності, картинок і таблиць, зокрема відомого в ту пору атласу Шрейбера «Картини для наочного навчання», а також малюнків, зроблених самим учителем на дошці.

Ідеї С.Миропольського щодо наочного навчання найкращим чином позначилися на вирішенні проблеми наочності навчання в школах, організованих М.Бунаковим. У міській Воронезькій і, особливо, в сільській (земській) Петінській школах широко застосовувалися такі наочні посібники, як картини, макети, моделі, гербарії рослин, опудала тварин, деяких фізичних і хімічних препаратів тощо. Виставка наочних посібників, організована М.Бунаковим у 1870 р. при Воронезькій школі для маленьких дітей, користувалася великою популярністю серед учителів.

Свої ідеї щодо наочного навчання М.Бунаков широко пропагував на з'їздах народних учителів, чим сприяв впровадженню наочності в шкільну практику. Так, наприклад, у звіті про роботу з'їзду народних вчителів Пермської губернії в 1881 р. знаходимо матеріал про те, що одна з лекцій з'їзду, прочитана М.Бунаковим, була присвячена питанням наочного навчання. Завдання використання наочного навчання в школі М.Бунаков бачив у безпосередньому вивченні предметів і явищ навколишньої дійсності; збудженні, розвитку і зміцненні свідомого ставлення до неї; повідомленні загальних понять і знань, щоб учень школи згодом міг «поставитися свідомо і до всієї дійсності, де б йому не довелося жити і діяти». Так само, як і С.Миропольський, М.Бунаков справедливо тісно пов'язував наочне навчання з навчанням рідної мови, з читанням, усними та письмовими вправами. Причому весь курс наочного навчання він ділив на три частини.

1. Ознайомлення дітей, які щойно прийшли до школи, до нових умов середовища, з окремими предметами з навколишньої дійсності, цікавими для дітей, у зв'язку з першими усними вправами рідною мовою, з навчанням грамоти, з початковим читанням і письмом.

2. Вивчення предметів і явищ навколишньої дійсності, природи і життя у взаємозв'язку, як курс ріднознавства і початкового природознавства, що допов-

нюється читанням, як повторенням наочних бесід.

3. Вивчення краю, губернії і всієї вітчизни з її природними витворами і населенням, з теперішнім і минулим, повідомлення необхідних відомостей з фізики, переважно з практичним її значенням, і світознавство, а також з'ясування обов'язків людини, як члена сім'ї та суспільства, як громадянина і вірогідданого. Тут переважна роль належала вже читанню, яке, спираючись на бесіди двох перших частин, і нові наочні, і дослідні уроки, поступово розширювало розумовий кругозір учнів, коло їх уявлень і понять, інтересів і прагнень [2, с. 623-650].

Аналіз практики початкової школи показав, що використання наочних посібників у школах визначалося рядом умов: матеріальним забезпеченням, використовуваними методами навчання, ставленням до наочності самих вчителів та ін. Однак, визнаючи значення наочності в елементарному навчанні як необхідної умови досягнення мети освіти, Міністерство народної освіти у своїх циркулярних розпорядженнях неодноразово вказувало на необхідність придбання школами хоча б мінімального переліку наочних посібників: 1) картини зі Священної історії; 2) побутові картини Семенова або Фену; 3) таблиці Імператорського Вільноеконічного Товариства; 4) карти: села, волості, губернії, повіту, країни, Європи, півкулі; 5) глобус, компас, термометр, магніт; ілюстрації в книгах для читання; 6) арифметичний ящик, шведські і торгові рахунки і «Чарівний ліхтар».

Про необхідність наочного навчання неодноразово згадувалося на засіданнях Харківського Товариства грамотності, обумовлюючи цю необхідність вимогами сучасного стану дидактики досліджуваного періоду [8]. Аналіз протоколів засідань Комітету Харківського Товариства грамотності, членом якого був і С.Миропольський, свідчить про те, що, з одного боку, росло визнання необхідності використання наочності в навчальному процесі, а з іншого, – матеріальні утруднення не давали створювати в школах належних баз наочних посібників.

Вивчення архівних документів показало, що у 80-і роки XIX століття у зв'язку із загальним реакційним урядово-церковним підходом проти земської школи почалося гоніння і на наочне навчання. І ця обставина призвела до того, що застосування принципу наочності стало ігноруватися багатьма вчителями. Як свідчив В.Вахтеров, тільки 12,5% вчителів, ним опитаних, при читанні статей про природу застосовували наочність, а що стосується дослідів, то тільки 3,4% вчителів ставили їх при вивченні природознавчого матеріалу, представленого в книгах для класного читання. У 1897 р., будучи керівником навчальної частини фабричної школи при Морозівській мануфактурі у Твері, В.Вахтеров провів ще одне цікаве педагогічне дослідження, присвячене проблемі наочного навчання, яке підтвердило низький рівень використання наочності в початкових школах.

Протоколи засідань з'їзду вчителів початкових училищ Петербурзької губернії (1880 р.) також свідчать про те, що з'їзд висловив ставлення до наочного навчання, прямо протилежне поглядам С.Миропольського. Наприклад, пан Щербачевич висловив думку, що наочні посібники потрібні лише

тоді, коли мова йде про вироблення нового поняття; а пані Пешехонова висловила думку, що чим раніше закінчити вживання наочних посібників, тим краще, а які вживати – байдуже; пан Абрамов підтримав її: він вказав на велику шкоду в зловживанні наочними посібниками: «...шкода, що складається головним чином у тому, що вони відлучають учнів від самостійної роботи думки» [7, с. 39].

Вважаючи принцип наочності «основним принципом елементарного методу», С.Миропольський відзначав, що наочність повинна проходити червоною ниткою через весь зміст початкової шкільної освіти. Ця думка простежується в педагогічній діяльності М.Бунакова, М.Корфа, К.Ельницького, М.Демкова та інших прогресивних педагогів, вчителів-практиків. Наприклад, на педагогічних курсах в Павловську слухачі знайомилися з тим, як можна використовувати наочність до всіх предметів і навчальних занять елементарного курсу:

1) під час навчання грамоти за звуковим способом для попереднього вивчення учнями предмета, матеріалу (звуків і звукових сполучень), а потім вже позначень (азбуки);

2) в чистописанні – для з'єднання зорових вражень і образів з моторними (рухами);

3) в родинознавстві, вітчизнознавстві, природознавстві – опора на безпосереднє сприйняття навколишньої природи з її предметами та явищами. Тільки в крайніх випадках вдаватися до штучних лабораторних предметів і дослідів, при цьому намагатися якомога яскравіше показати зв'язок і схожість дослідів з природними явищами, щоб в учнів склалися міцні подібні асоціації.

5) при пояснювальному читанні – не обтяжувати і сповільнювати вступними наочними бесідами, щоб урок читання дійсно і був уроком читання;

6) для змісту письмових вправ брати інформацію з навколишньої природи і життя, щоб вона була доступна спостереженню і розумінню учнів;

7) при веденні вітчизняної історії – наочні посібники для повідомлення учням живих уявлень про минуле життя, про історичні події, вибирати серед хороших картин і художніх творів слова, відповідних розумінню учнів (користуватися творами О.Пушкіна, М.Лермонтова, М.Гоголя, М.Островського і Л. Толстого).

8) для викладання арифметики – користуватися і торговими рахунками, і всіма предметами повсякденного життя.

В офіційних колах існувала думка про простіше застосування наочності до таких предметів, як математика, письмо, читання, природознавство, які можна не пояснювати і доводити, а показувати його в класі, на вулиці, в лісі, показувати на малюнку, на моделі, на прикладі, на дії, і про важче, майже неможливе застосування наочності у викладанні Закону Божого [5, с. 40].

Використання наочності в процесі викладання Закону Божого цікавила С.Миропольського. Вважаючи цю справу важкою, але не неможливою, він в якості наочності використовував «абстрактні предмети віри і моральності, як то: властивості і дії Божі, думки і сердечні прагнення людини, які проявляються у світі,

у вчинках людей, у подіях сімейного і суспільного життя, в явищах видимої природи, у фактах Священної і громадянської історії, в статутах, обрядах і установках церкви» [6, с. 42]. Цю точку зору підтримували багато прогресивних педагогів і вчителі-практики досліджуваного періоду, які на сторінках «Російського початкового вчителя» в рубриці «З досвіду роботи» висловлювали думку про необхідність використання в якості наочного посібника на уроках Закону Божого саме «зовнішніх проявів невидимого духовного світу», вважаючи, що саме вони привертають дитячу увагу, будять їхню думку і почуття, розвивають розум, направляють їх волю до добра чи зла і пробуджують в них різноманітний потяг: страх Божий, любов до Бога, розкаяння, любов або ненависть, заздрість чи благочестя [5, с. 40].

Для практики другої половини XIX століття характерно виділення двох видів наочності – зовнішньої і внутрішньої. Так, наприклад, М.Бунаков, вважаючи «внутрішню» наочність найбільш прийнятною на уроках читання художніх творів і в письмових вправах, дотримувався думки, що тільки вдивляючись у власні душевні почуття учні можуть зрозуміти і описати душевні почуття іншої людини. Для «зовнішньої» наочності М.Бунаков застосовував у школі природні і штучні наочні посібники, саморобні або існуючі в продажу. Віддаючи перевагу природним посібникам, він радив до штучних вдаватися вкрай рідко, оскільки вважав, що при штучних наочних посібниках уявлення про урок скоро забуваються, залишаються тільки голі слова, і уроки не досягають мети. Як бачимо, ця думка докорінно відрізняється від погляду С.Миропольського на цю проблему, який зумів оцінити переваги як природних, так і штучних наочних посібників.

Особливий інтерес, на наш погляд, викликає запропонована вчителям-практикам, слухачам педагогічних курсів у 1900 р. класифікація наочних посібників:

1. Дійсні предмети, як, наприклад, тварини, рослини і т.д., які учні можуть розглядати поза школою.

2. Посібники, що оновлюють і поповнюють знання про знайомі дітям предмети, наприклад, опудала, картини, таблиці.

3. Посібники, що використовуються для утворення уявлень предметів. Сюди належать картини, що зображують природу і життя, недоступні безпосередньому спостереженню: географічні карти, глобус, історичні карти тощо.

4. Посібники, що використовуються для вироблення абстрактних понять за допомогою вивчення відомих предметів незалежно від їх властивостей, числових і просторових відношень. Сюди належать палички, кубики, арифметичний ящик, торговельні та шведські рахунки, моделі геометричних тіл тощо. [1, с. 314-317].

Відзначимо, що С.Миропольський у своїй педагогічній практиці використав «Чарівний ліхтар». Проведене дослідження показало, що «Чарівний ліхтар», з'явившись спочатку в якості розважального приладу, зайняв почесне місце між навчальними посібниками, як відмінний засіб для показу малюнків великій кількості глядачів [3, с. 242]. Вчителі-практики надавали

великого значення не тільки змісту картин для «Чарівного ліхтаря» (картинки зі Священної історії, ілюстрації до байок і казок, зображення тварин і сцени з тваринного світу, портрети і види), але і якістю цих картин, які, в основному, представляли фотографічні знімки з гравюру на склі.

На думку Л.Штефан, велике значення у своїй педагогічній практиці картинкам надавав В.Водовозов, як прекрасному засобу, що сприяє загальному розвитку, зростанню пізнавального інтересу учнів, як засобу примушувати дітей вдумуватися в предмети і висловлювати свої думки.

З огляду на матеріальну скруту сільських шкіл в придбанні картинок до «Чарівного ліхтаря» на сторінках журналу «Російський початковий учитель» в 1889 р. друкувалася серія статей, що дають конкретні практичні поради щодо самостійного виготовлення цих картинок.

Висновки. Таким чином, ідеї С.Миропольського щодо використання наочного навчання знайшли відо-

браження в практиці роботи народної школи XIX століття.

Виділяючи основним завданням наочного навчання безпосереднє вивчення предметів і явищ навколишньої дійсності, збудження, розвиток і зміцнення свідомого ставлення до неї, і на цій базі повідомлення загальних понять і знань, вчителями-практиками робилися спроби застосування наочності до всіх предметів і навчальних занять елементарного курсу, а також спроби класифікації наочних посібників.

Визначаючи значення наочності в елементарному навчанні як необхідної умови досягнення мети освіти, Міністерство народної освіти визначило мінімальний перелік наочних посібників для всіх початкових шкіл.

Для практики народної школи досліджуваного періоду характерно використання «Чарівного ліхтаря», як найбільш доступного засобу наочного навчання, що дозволяє через певні обставини самостійно виготовити наочні картинки для нього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бунаков Н. Сельская школа и народная жизнь // Русский начальный учитель. – 1889. – № 2. – С. 32; № 4. – С. 141; № 8-9. – С. 265-279.
2. Бунаков Н. Съезд народных учителей и учительниц Верхотурского уезда Пермской губернии в 1881 г. // Русский начальный учитель. – 1881. – № 11. – С. 623-650.
3. Кричагин Н. О приготовлении картинок для волшебного фонаря // Русский начальный учитель. – 1889. – № 6-7. – С. 242-243.
4. Латышев В., Бунаков Н. Критика «Практического руководства к наглядному усвоению русского правописания» Д.Г.Булгаковского // Русский начальный учитель. – 1884. – С. 158.
5. О преподавании Закона Божия в народных училищах // Русский начальный учитель. – 1900. – №2. – С. 40.
6. Миропольский С.И. Народная школа по идеям Коменского // Наша начальная школа. – 1873. – № 3. – С. 102-146; № 4-5. – С.270-333; № 6. – С.29-101.
7. Протокол заседания съезда учителей начальных училищ Петербургской губернии // Педагогическая хроника. – 1880. – № 2. – С. 39.
8. Тишик О.А. Проблемы дидактики в педагогичній спадщині С.І. Миропольського : автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 – Теорія та історія педагогіки / О.А. Тишик. – Харків, 1998. – 20 с.

REFERENCES

1. Bunakov N. Rural school and people's life // Russian elementary teacher. – 1889. – № 2. – P. 32; № 4. – С. 141; № 8-9. – P. 265-279.
2. Bunakov N. Congress of People's Teachers and Teachers of Verkhoturksky Uyezd in Perm Province in 1881 // Russian elementary teacher. – 1881. – № 11. – P. 623-650.
3. Krichagin N. On the preparation of pictures for a magical lantern // Russian elementary teacher. – 1889. – № 6-7. – P. 242-243.
4. Latyshev V., Bunakov N. Criticism of the «Practical Guide to the Visual Assimilation of Russian Spelling» by D. Bulgakovsky // Russian elementary teacher. – 1884. – P. 158.
5. On the teaching the Law of God in public schools // Russian elementary teacher. – 1900. – №2. – P. 40.
6. Miropolskii S.I. Folk school on the ideas of Comenius // Our elementary school. – 1873. – № 3. – P. 102-146; № 4-5. – P. 270-333; № 6. – P.29-101.
7. Minutes of the meeting of the congress of teachers of elementary schools of St. Petersburg province // Pedagogical chronicle. – 1880. – № 2. – P. 39.
8. Tishik OA. Problems of didactics in pedagogical recession of S.I.Myropolsky: the author's abstract.: spec. 13.00.01 – Theory and History of Pedagogy / OA.Tishik. – Kharkiv, 1998. – 20 p.

Applying visibility as a means to increase the effectiveness of the learning process in the practice of school in XIX century

O. A. Holiuk, N. Yu. Rodiuk

Abstract. The article investigates the theoretical views of the teacher S.I.Myropolsky on the using visibility in the educational process in the practice of the popular school in XIX century. The authors proved that the using visibility was an effective means of combating the system of the strata and cramming, the scholastic and dogmatic methods of learning that prevailed at school of that time. The article clarifies that the main task of visual training is the direct study of objects and phenomena of the surrounding reality, development and strengthening of conscious attitude towards it among elementary school students.

Keywords: visibility, increasing the effectiveness of the learning process, visual textbooks, «Magic lantern».